

Др Ранко Орлић

редовни професор

Факултета организационих наука Универзитета у Београду

ПОСЛОВНА ЕТИКА ИЗМЕЂУ ОПШТЕ ЕТИКЕ И ПОСЛОВНЕ ПРАКСЕ

*У науци не постоји сагласност око појма и дефиниције пословне етике. Теškoће са њеним одређивањем и дефинисањем су нагнале бројне писце да пословну етику посматрају првенствено као скуп моралних правила којима се људи руководе у пословању, па све до схватања да пословна етика представља учење о пословном моралу. Главна слабост овог другог значења пословне етике, као учења о пословном моралу, састоји се у томе што оно дозвољава да се етика сведе на научно проучавање морала, уместо да се посматра као *par excellence* филозофска дисциплина, и то као једна посебна и примењена етика која изучава пословни морал као скуп истих таквих правила којима се усмерава пословно понашање људи у свеколиким областима људског делања: од трговине (трговачка етика) до правне науке (пословноправна етика). Таквом погрешном приступу и схватању посебно доприносе наноси пејоративног значења пословне етике који се стварају како у свету пословања, тако и у широј јавности, што је посебно изражено када се тај појам употребљава некритички и омаловажавајуће. Зашто је то тако, покушаћемо да објаснимо у наредним редовима, с намером да се одреди право значење пословне етике и објасни њено важно место које јој већ сада припада као младој сазнајној дисциплини на пословним, правним и другим школама широм света на којима се подробно изучава.*

Кључне речи: *Етика. – Пословна етика. – Метаетика и нормативна етика. – Пословна етика у пракси. – Пејоративно значење пословне етике.*

1. УВОД

Пословна етика (*business ethics*) је назив који у последње време заокупља све више пажњу академских посленика најразличитијих интересовања и опредељења, а не само пословних људи. Откако се

пре тридесетак година појавила у програмима пословних школа као посебан предмет изучавања, прераставши постепено у читав покрет (ма шта подразумевали под тим изразом), а посебно од тренутка када су пословни људи почели да је утилитаристички и помодно доживљавају као неизоставни део својих свакодневних размишљања, пословна етика је постала важан повод многобројних расправа које су имале за циљ да осветле њен смисао и, евентуално, њену истинску природу. Као и код сваке новотарије, процене и оцене су биле опречне: од оптужби да је то „најкраћа књига на свету“, односно да етика у ствари не постоји, да је у питању „само мода“, да професори пословне етике предају „етику без етике“, да је реч о пукој „дескрипцији“ лишеној способности да постави суштинска питања, све до ковања пословне етике „у звезде“ и њеног проглашавања за крајњу сврху некаквог „магичног“ света пословања.¹ Такве међусобно супротстављене оцене пословне етике нису само плод неразумевања, већ и нових недоумица поводом могућег одређивања њене истинске природе, барем у конвенционалном смислу. Њихово разрешење би пословној етици могло да прибави постојан положај самосталне дисциплине.

Сама пословна етика, како смо нагостили, може да се посматра као скуп одређених моралних правила (или барем тежњи ка остварењу тих правила) којима се људи руководе у пословању (дакле, као кодекс моралних правила која важе у свету пословања), или као скуп учења о правилима пословног морала.² Прво значење пословне етике је релативно јасно: то је скуп моралних норми (правила, начела) које регулишу професионалне односе субјеката права у области пословања, када пословање представља било какву активност у некој врсти правом регулисане привредне делатности (на пример, између произвођача и потрошача, инвеститора и извођача, управе и радника, итд). Посебна морална правила важе за припаднике других професија у тзв. непривредним делатностима – како за њихове међусобне односе (између колега), тако и за њихове односе према клијентима – с тим што ти односи не спадају у правила опште пословне етике, већ у посебну етику (на пример, адвокатска етика, лекарска етика, професорска етика и слично).³ Друго значење пословне етике, међутим, може да изазове додатне недоумице, јер схватања пословног морала и учења о њему могу да буду крајње различита. У том значењу, пословна етика је научна дисциплина када се користе науч-

¹ A. Crane, D. Matten, *Business Ethics*, Oxford University Press, Oxford 2007, 4.

² G. Chryssides, J. Kaler, *Essentials of Business Ethics*, McGraw-Hill Book Company, Maidenhead 1996, 3–4.

³ Вид. Џ. Раз, *Етика у јавном домену*, ЦИД, Подгорица 2005.

ни методи за проучавање пословног морала, под условом да се предмет истраживања не проширује изван граница искуства. То је имало за последицу да пословна етика, која се изучава на многим пословним школама широм света, углавном садржи научно учење о пословном моралу, бавећи се описивањем и моралним процењивањем постојеће пословне праксе или истраживањем мерила моралног вредновања која често остају изван домашаја критичког испитивања, сматрајући такве ствари нечим *sui generis*. Али, то није право значење пословне етике као учења о пословном моралу, која се као могућа наука о пословном моралу (било који научни методи да се користе) усредсређује на истраживање суштине властите узрочности. Том умесном научном настојању се противставља једна друга, такође умесна, али неизбежна ствар: да би било која људска радња (па, самим тим, и она која се односи на свет пословања) уопште могла да се процени као добра или рђава, претходно морају да се превазиђу границе нашег искуства, јер је вредновање неких људских поступака и моралних правила могуће извести само коришћењем познатих или недовољно познатих надискуствених метода, какви су априористички и аксиоматски метод, интуиција, надахнуће, откривење и други слични, који пре припадају филозофском и религијском начину самосазнавања света, све дотле да – користећи их – можемо да се упитамо: ако нема Бога, да ли је онда све дозвољено у овом нашем људском свету?! А, изгледа да није.

Поменуते недоумице развејава практично схватање пословне етике, која се – будући много развијенија у том делу и на сигурнијем терену – мора посматрати као *par excellence* део опште етике. Ипак, захваљујући оном што је људски достигну, дошло је до размимоилажења међу писцима поводом њене неизвесне суштине. Захваљујући томе, практична етика је додатним и наводно поузданим разврставањима подељена на дескриптивну, аналитичку и нормативну (прескриптивну) пословну етику. Док се дескриптивна пословна етика ограничава на објашњавање пословног морала, тј. „онога што јесте“; аналитичка, на анализу језичких исказа који се користе у моралном процењивању актуелног пословања; нормативна пословна етика настоји да (са становишта „требало би“ *de lege ferenda*) преиспита постојећа морална правила због њиховог побољшања.

Посебно практично питање представља то да ли пословни људи треба само да примењују морална правила, препуштајући њихово стварање и тумачење филозофима-етичарима или теолозима, или, пак, сами могу да учествују у њиховом стварању и тумачењу, замишљајући у сваком конкретном случају крајње разлоге људских

моралних или неморалних поступака? Очигледно, пословни људи, ако не желе да постану само обични извршиоци моралних пословних правила чији смисао и суштину не могу или не морају да разумеју, морају, хтели-не хтели, да размишљају барем само једним делом као филозофи или теолози. А то значи да садашње прагматично учење о пословном моралу на пословним (или правно-пословним) школама нужно мора, барем донекле, да се прошири на подручја поменутих духовних дисциплина.

2. ПОСЛОВНА ЕТИКА КАО СКУП МОРАЛНИХ НОРМИ

Појам пословне етике као скупа моралних норми (правила, начела) које се користе као путокази пословним људима у њиховим професионалним односима, готово да је истоветан са појмом пословног морала, који је сагласан део општег морала (у смислу укупности сагласних моралних норми).⁴ Штавише, неке од основних норми пословног морала су истовремено норме општег морала. На пример, норма која нам налаже да не крадемо, не само што се налази у *Декалогу*, већ је саставни део свих кривичних законика. И неке норме пословног морала – настале радом берза, трговачких удружења и других удружења пословних људи – такође су у међувремену стекле законску снагу. Такође, норме пословног морала се могу појавити у облику обичајних норми, какав је случај са обичајним нормама који-

⁴ Морал (од лат. *moralis* – моралан) се убраја у основни тип нормативног регулисања људског понашања у друштву, поред права, обичаја, традиције и других правила, укрштајући се са њима, али се истовремено ипак суштински разликујући од њих. За моралне норме је карактеристично да су лишене организоване санкције, али се може десити да и оне, исто као обичајне и друге норме, добију мање-више јасну друштвену или државну санкцију, што омогућава да у извесним случајевима дође до њиховог поистовећивања. Морал се односи на исправно или погрешно понашање проузроковано добрим или лошим (рђавим) карактером. Морални судови се не односе само на људске радње, него и на њихове мотиве, разлоге за њихово чињење, посебно на опште карактерне особине појединца као слободног бића. Зато приликом доношења моралних судова примењујемо моралне норме, руководећи се властитим начином расуђивања, понашања, мотивима или испољеним карактерним особинама. Као таква, свака морална норма може да послужи као правило понашања или као стандард за његово вредновање (оцењивање). У првом случају, морална норма представља захтев да неко у извесним околностима треба да изврши извесну врсту чињења (радњу: на пример, да поступи поштено према другој особи) или да се уздржи од чињења (на пример, да не лаже). У другом случају, морална норма постаје стандард за вредновање (оцењивање) људског понашања када просуђујемо да ли је нешто добро или рђаво, пожељно или непожељно, вредно или безвредно. Вид. Р. Лукић, *Систем филозофије права*, Београд 1992; Р. Smith, *Moral and Political Philosophy – Key Issues, Concepts and Theories*, Palgrave Macmillan, New York 2008; D. Ambrose, T. Cross, *Morality, Ethics and Gifted Mind*, Springer, New York 2009.

ма се користе за трговање у неком месту (на пример, обичајна норма да се мери више и да се повиси цена, чини да ово обичајно правило постане норма пословног морала која важи у неком месту). Али норме пословног морала не морају да се подударају са правним и обичајним нормама, јер многе пословне норме постоје изван области правног и обичајног регулисања као чисто моралне норме. (Један морално надахнут пословни човек, рецимо, верује у исправност става да није морално свог конкурента присилити на банкротство. То уверење није ни законско ни обичајно. Оно је засновано на *златном правилу*, тј. моралној норми која нам налаже да волимо ближњег као самог себе, што је трајна преокупација најврснијих мислилаца, од Томе Аквинског до Џона Финиса и других неотомиста, какав је на пример Мишел Вилеј).⁵ Норме пословног морала, дакле, могу да се преобличе у правне норме, обичаје или узусе, али и у важеће чисто моралне друштвене норме. Понекад оне само изражавају настојање да се успоставе бољи односи међу људима у једној заједници. Проучавање тих настојања (па чак и скривених тежњи и чежњи) често упућује на потребу за мењањем појединих норми пословног морала, што значи да су управо те норме подложне сваковрсним променама.

3. ОПШТИ МОРАЛ КАО ТЕМЕЉ ПОСЛОВНОГ МОРАЛА И МОРАЛ ПОСЛОВНИХ ЉУДИ

Пошто се под *моралношћу* подразумева скуп норми или правила која придају својство ваљаности неком одређеном моралу или оправдавају неко морално значајно деловање, то прво питање које тим поводом може да се постави гласи: ко уопште прописује норме пословног морала? Иако, на пример, општи морал представља темељ пословног морала, на супрот њему, постоје бројније норме пословног морала које су посебне или сасвим особене, настале из свакодневне потребе пословних људи и њихове намере да своје професионалне односе и поступке заогрну моралношћу. Очигледно, правне и обичајне норме саме по себи нису довољне да пословном свету обезбеде карактер моралности, јер се често дешава да су активности пословних људи формално законите или друштвено прихваћене, али да

⁵ Вид. Т. Aquitanus, *Summa theologiae*, Zagreb 1980; Т. Аквински, *Država*, Zagreb 1990; *Аквински – морална, политичка и правна теорија*, Београд 2004; М. Ј. Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, Oxford 1982 (Ц. Финис, *Природно право*, изд. ЦИД, Подгорица 2005); М. Villey, *Philosophie du droit*, Paris 2001 (исти, *Pravo i prava čoveka*, Zagreb 2000), а код нас, као још новије, М. Божић, Д. Аврамовић, „Неотомистичка критика људских права“, *Правни живот* 14/2007, 447–467.

нису у складу са духом закона или обичаја. Није случајно то што је Жак Дерида развио своје познато учење о праву у коме посебно место припада правилима тзв. „инфраправа“.⁶ Иако је општост једно од најважнијих обележја правних норми, због чега се оне различито тумаче (у смислу: „закони су за противнике, а за наше ћемо да видимо!“), може се запитати: на основу чега сме да се тврди да је надахнут моралом обичај по коме се на некој пијаци мери више и наплаћује виша цена? Очито је да у моралним питањима нема таквог ауторитета као крајњег пресудитеља. Чак ни глас јавности, изражен као став јавног мњења, није поуздан водич у многим таквим ситуацијама. И том приликом, као и многим другим приликама, одлука је најчешће препуштена нама самима, тј. нашем унутрашњем гласу савести. Али, пошто је људска савест веома крхка ствар, и њој је потребна подршка некаквог ауторитета подупртог институцијама. А она у поменутом смислу често изостаје. Како год било, норме, односно правила општег морала, сигурно могу бити корисне приликом индивидуалног одлучивања у било ком конкретном случају, као одсјај укупног схватања дате културе, па чак и људског искуства као таквог, на шта посебно теолози и филозофи полажу право на ауторство (позивајући се на библијско веровање у искупљење или, пак, трагајући за испуњеношћу смисла људске мисије на овом свету као резултату усклађеног деловања људске жеље и божјег хотења исказаног чином стварања, о чему на сличан начин казује Петар Петровић – Његош у драми *Шћепан Мали* (дејствије треће, јавленије четврто): „Ко вечито хоће да живује, мученик је овога свијета“.⁷

⁶ Ж. Дерида, *Сила закона*, Нови Сад 1995, 54 и даље.

⁷ У суштини, већина теолошких и филозофских радова о моралу представљају хвале вредне напоре њихових писаца да се одреди некаква основица која ће појединцима послужити као ослонац за лично решавање важних моралних питања. На пример, осма Божја заповест налаже да не крадемо; јудаизам и хришћанство проповедају да треба да љубимо своје ближње; Кант истиче категорички императив: поступај тако да максима твоје воље увек може важити као правил општег законодавства! И додаје: човештво увек морамо узимати као циљ по себи, а никад само као средство!; Цереми Бентам, Џон Стјуарт Мил и други утилитаристи поручују да треба да радимо у складу с највећим добром за највећи број људи; егоисти нас подсећају да циљ наших поступака треба да буде остварење само наших властитих интереса; *златно правило* захтева да не чинимо другима оно што не бисмо желели да они чине нама; песник Мирослав Антић саопштава: „ако целог себе дамо – тек тада можемо и бити цели“. Сигурно је да нека од ових упутстава или правила могу да послуже као основа за размишљање о правилима и начелима пословне етике, али она сама по себи и за себе нису довољна. Штавише, међусобно упоређена, она показују очигледну несагласност. Нека су толико општа да је тешко одредити њихово право значење, док се за друга чак може доказати да су тешко практично примењива. Из тога није тешко закључити да и свет пословања има потребу за успостављањем особенних моралних правила која нису међусобно искључива, тј. која су погодна за примену.

Не само филозофи-етичари и теолози, како је поменуто, већ у још већој мери пословни људи, појављују се као ствараоци моралних правила која важе у њиховом свету пословања. Приликом стварања тих правила, они свакако морају да имају на уму правила објективно важећег општег морала барем у њиховом окружењу, због чега, у крајњој линији, и они морају да изаберу какво-такво филозофско-теолошко упориште. И пословни људи, дакле, морају да поседују некакав властити *кредо* (своје морално *вјерују*), кога се посебно присећају у тренуцима кризе или велике неизвесности. Управо се због тога, а не због нечег другог, дешава да особене норме пословног морала буду усаглашене са општим моралним правилима. На пример, опште правило пословања – садржано још у Хамурабијевом законнику, а затим у правилима римског права или свим каснијим грађанским законцима – налаже да продавац не сме да превари купца квалитетом продате ствари, што значи да „продавац одговара за физичке мане ствари“ (*caveat venditor*). То правило, које следи општу етику која налаже поштено поступање, остало је непромењено више од три хиљаде година. Али, почетком XIX века, желећи да поспеше пословне трансакције, правници у Енглеској и САД су успели да убеду судове да прихвате правило „нека је купац на опрезу“ (*caveat emptor*), што је у пракси произвело неправду, чак у толикој мери да су и сами пословни људи предложили судовима да се врате на старо правило *caveat venditor*, тј. да продавац треба да се брине за квалитет ствари коју продаје. А то показује да и посебне пословне моралне норме морају да буду надахнуте садржајима других општих друштвених правила, чак и у ситуацијама када се друштвена правила убрзано мењају. Ипак, и пословни људи су – као политичари или грађани – само људи са свим својим врлинама и манама. То што се нека особа бави пословањем, још увек не значи да она не може да буде хуља, подлац, гуликожа, хохштаплер, лажов, препредењак, мућкарош, лупеж, улизица, нитков, шићарџија, ситна душа, ласкавац, итд.,⁸ јер људи не мењају свој образ тиме што улазе у свет пословања. Бавити се пословањем само по себи не значи и морално се развијати на боље. Али, постоји и друга страна, по којој се пословни људи често унапред означавају као неморални: „Трговац ти лаже са смијехом“ (Његош – *Горски вијенац*, 1122). Због тога је и у овој области људске делатности неопходно створити одговарајућу нормативну регулацију засновану на пословним моралним нормама, што је, на пример, већ делимично учињено стварањем светског трговачког кодекса обичајних пословних и других норми (*UNIDROIT*).⁹ Али, и саме околности

⁸ R. C. Jebb, *The Characters of Theophrastus*, Macmillan, London 1909, 39–43; Теофраст, *Карактери* (прев. П. Пејчиновић), Сарајево 1975, 23–25.

⁹ Потреба за овим нормама јача упоредо са развојем тржишта и робноновчаних односа. Поштење је *conditio sine qua non* пословања. Пословни људи се сигурно

људе често доводе у искушење. Мисао Достојевског да „све зависи од средине, а човек лично није ништа“, вреди и за свет пословања.¹⁰

4. НАУЧНА И ФИЛОЗОФСКА ЗАСНОВАНОСТ ПОСЛОВНЕ ЕТИКЕ КАО УЧЕЊА О ПОСЛОВНОМ МОРАЛУ

Посматрана у свом другом главном значењу, пословна етика представља учење о пословном моралу. Већ је напоменуто да је ово значење пословне етике разгранато и сасвим различито. Када се пословни морал схвати као скуп моралних норми које регулишу професионалне односе пословних субјеката, тада он – пре свега друго – представља скуп идеја (замисли, исказа) о понашању људи у овој области живота, због чега се испољава као једна духовна појава. И пошто су духовне појаве предмет проучавања хуманистичких наука, то, сагласно логици узрока и последице, и пословни морал мора да буде предмет изучавања тих сазнајних дисциплина.¹¹

Данас главне врсте науке о моралу представљају *морална догматика* и *морална аналитика*. Прва се бави утврђивањем смиса-

не би упуштали у неизвесност пословног подухвата знајући да ће на крају бити насамарени. Ризик, свакако, постоји, али савесност пословних субјеката мора да се претпостави (*bona fides praesumitur*). Посматрано на дужи рок, поштено пословање је једини исправан пут.

¹⁰ На пример, психолошка истраживања су показала да поштење није само општа особина личности, већ да је у великој мери условљено ситуацијом у којој се нека особа налази. То значи да иначе поштене особе могу у извесним ситуацијама да се понашају непоштено и *vice versa*. Сама пракса пословања намеће пословним људима одређену врсту понашања. На пример, трговац „колонијалном робом“ (бакалин), данас бисмо рекли власник „самосталне трговинске радње“, који свакодневно долази у контакт са потрошачима, често је дарезљив према својим муштеријама, јер има циљ да их сачува. Давањем робе на вересију и разним другим погодностима (доставом робе у стан купца, примањем поруџбине телефоном, итд.), он задобија поверење потрошача и стиче углед озбиљног и предузетног пословног човека. С друге стране, један трговац аутомобилима, који у нормалним развијеним земљама данас вероватно дуго неће видети много купаца, мање је мотивисан да развија високе етичке стандарде према потрошачима, иако се чак и код нас у овој области ситуација мења у последње време. (Овде право прискаче у помоћ на тај начин што се за продати аутомобил издаје гаранција за исправност његовог функционисања, обично на годину дана, док се продубљивањем економске кризе важење гаранције све чешће и више продужава). Због тога морал пословних људи, као скуп моралних норми (правила, начела) које регулишу професионалне односе субјеката у области пословања, не представља постојану вредност ни на индивидуалном, ни на колективном плану.

¹¹ Један од наших првих правних писаца који је указивао на разлику између научног и филозофског учења о моралу био је Радомир Лукић, вид. Р. Лукић, „Појам социологије морала“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/1966, 137–149; исти, *Социологија морала*, Београд 1974, 3–93. Вид. и занимљив текст П. Колер, „Право, морал и врлина“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2005, 59–78.

оне садржине моралних норми, док друга проучава од којих се појмовних елемената састоји морал и какве структурално-функционалне везе постоје између његових елемената. (Касније ћемо видети да се морална догматика и морална аналитика у великој мери подударају са дескриптивним, односно аналитичким приступом у етици као филозофској дисциплини.) Али, поред сличности, међу њима постоје и значајне разлике. Оне потичу од суштинске разлике између науке и филозофије као посебних сазнајних дисциплина. Те разлике показују да су научни искази пре свега искуствени искази који се одликују систематичношћу и објективношћу, док су филозофски искази првенствено надискуствени искази који говоре о питањима на која се правилно не може одговорити остајући унутар граница искуства.¹² Ако се то има у виду, није тешко разликовати научне од филозофских исказа и у оквиру пословне етике. Филозофски искази, међутим, нису једини надискуствени искази о пословном моралу. Од ове врсте су и религијски, па и уметнички искази, као преувеличани одрази својеврсног субјективног сазнавања и доживљавања света. Понекад су ови искази једини начин да се открије дубље значење и смисао неких моралних норми.

Поред моралне догматике и моралне аналитике, и друге науке на свој начин проучавају пословни морал, који, као и све друге духовне творевине, има своју психичку и материјалну страну. Он се ствара одговарајућим психичким процесима и пребива у психи људи. Појмови као што су *морална свест* и *морално осећање* указују на дубоку повезаност морала са психичким процесима. *Грижа савести* је најчешће једина санкција за непоштовање моралних норми. Такође, и психички развој је претпоставка моралног развоја појединца. И пошто је морал део животног искуства појединаца, он се може проучавати емпиријски. Морална просуђивања се могу тачно описати, као што се могу истраживати њихови узроци и последице. Штавише, може се дати и једно психолошко објашњење зашто нека особа има баш таква морална уверења и ставове, као и то како они утичу на њено понашање. Психолози могу да проучавају порекло и развој савести, па чак и да повежу човеково морално искуство са несвесним жељама, напетостима и емоционалним сукобима. Све те везе морала са психичким процесима изучава *психологија морала*. Наравно, оно што важи за психичку страну општег морала *mutatis mutandis* важи и за пословни морал као део општег морала. С друге стране, материјални аспект морала се огледа у томе што он мора да се изрази материјалним знацима. На тај начин морал постаје саставни део културе једног друштва, чиме је омогућено његово саопштавање међу припадницима односне заједнице. Морал се, такође, изражава и у одговарајућим људским понашањима која су под његовим ути-

¹² Вид. Р. Лукић, *Методологија права*, Београд 1979.

цајем. Ову страну морала изучавају посебне науке о знацима, људском понашању, итд. Посебно науке које изучавају људско понашање у пословању уочавају једну *друштвену појаву* у којој учествују барем два субјекта који могу, али и не морају да буду равноправни. Тај друштвени однос између субјеката је непосредно одређен утицајем пословног морала, чиме се показује како пословни морал утиче на друштвене односе, али и то како друштвени односи утичу на пословни морал. Тим везама између пословног морала и друштва се посебно бави *социологија морала*.¹³

Морал има и своју историјску позадину у наведеном смислу. Мада је било покушаја да се моралне норме представе као апсолутне и непромењиве – што се научно не може ни доказати ни порећи, јер је питање о постојању објективног морала који важи за све људе и за сва времена *in nise* метафизичко – позитивне, тј. важеће моралне норме, које су дате у искуству, не само да се разликују од једног друштва до другог, него се и временом мењају према облику и садржини. Успон и пад, односно јачање и слабљење морала у једном друштву, као и мењање садржине моралних норми током времена, изучава *историја морала*. Она наука има шта да каже и о променама пословног морала у прошлости. На пример, тврдња социјал-дарвиниста да је тржиште „бојно поље“ на коме побеђују најспособнији и најприлагођенији, не чини се тако неморалном кад се посматра из угла преовлађујуће пословне свести друге половине XIX века, посебно са становишта преовлађујућег схватања протестантске етике која је у то доба најбоље изражавала интересе капиталистичке класе и вршила позитиван утицај на развој капитализма.¹⁴

¹³ На пример, било би занимљиво испитати са становишта социологије морала прелазак кадрова из државне службе у приватна предузећа (тзв. *pantouflage*), пошто тај прелазак показује или развија читав низ веза које државну управу чине много пријемчивијом за одређене притиске, доводећи у питање њену неутралност. Захваљујући тим везама, појединци могу да стекну одговарајуће предности на тржишту и, у крајњој линији, да се неправедно обогате (довољно је, рецимо, да буду благовремено обавештени о намераваним потезима државне администрације у области економске политике). Додуше, понекад сама државна администрација покушава да стварни „однос снага“ у друштву разоткрије као скандал, тј. настоји да приписивањем неморалности појединцима прикрије основну неморалност самог система. Том приликом, скандал се „симулира у сврху регенерације“, пошто је његов једини смисао да изазове згражавање јавности над неморалним поступцима појединих носилаца државних функција, док се прљаве работе појединаца истичу као испади, као ексцесни догађаји у систему који је наводно моралан и пун скрупула. Речју, скандал има за циљ одвраћања пажње јавности од стварности коју замењује њеним знацима, стварајући тако халуцинацију једног модела стварности који изгледа истинитији и од саме истине, а у чију моралност никако не може да се сумња. Вид. Ж. Бодријар, *Симулакрум и симулација*, Светови, Нови Сад 1991, 5–43.

¹⁴ Овде ваља истаћи да прогресивна група (или „група у стапању“, према Сартровој терминологији) у датом историјском тренутку обично настоји да говори и

Такође, од када су експерименталне науке почеле да мењају оно што се некада називало *филозофијом природе* у оно што се данас зове *физика*, било је покушаја да се научни методи примене на изучавање морала. Сан о научној етици (што је, како је поменуто, својеврсни *contradictio in adjecto*), иако стар, али никада није био плоносан. Све донедавно чинило се да је овај сан ишчезао са учењима Херберта Спенсера и социјал-дарвиниста. А онда је 1975. године Едвард О. Вилсон, професор зоологије на Харвард универзитету, објавио књигу *Социобиологија: нова синтеза*, која представља храбар мултидисциплинарни покушај да се повежу биологија, зоологија, генетика, етологија и наука о људском понашању. У уводном делу, Вилсон истиче да би теорија о природној селекцији требало да се примени приликом објашњавању правог порекла и природе морала. На крају књиге, он закључује да ће доћи време када ће етика као учење о моралу бити одузета од филозофа и предата научницима.¹⁵ Филозофи су Вилсонове ставове сматрали исувише апсурдним да би на њих реаговали. Ипак, истина је да социобиолошки приступ изучавању морала пати од грешака, али је исто тако тачно да он ипак може да помогне бољем разумевању морала.

Како је већ речено, такво емпиријско знање о моралу појединца или саставу и функционисању друштва, може се сматрати *научним учењем о моралу* (под условом да се под истинитошћу као мерило научности подразумева извесност истоветног сазнавања и доживљавања појединих ствари или појава), јер је свим наукама које се

дела у име читавог човечанства, прокламујући своје циљеве као остварење универзалних људских идеала, често се не устежући ни да употреби терор за успостављање свог новог морала. Временом, како се група материјализује и прелази у фазу „статусне стварности“, она изневерава разлог свог постојања и претвара се у „серијалну групу“ или „номенклатуру“ која у потпуној хипокризији, заокупљена сопственим егоистичким интересима, заборавља на прави разлог свог настанка и постојања. Чланови групе, који су у почетку оправдавали стрељање због крађе једне јабуке, сада се нимало не узбуђују због сазнања да починиоци пљачке од неколико милијарди долара остају некажњени. Двоструки морал који као рђа нагриза групу, поткопава њене шансе да убеди друге у вредност својих идеја. И једном разоткривена као морално недоследна или чак потпуно неморална, група бива скинута са историјске сцене и замењена новом, са моралног становишта прогресивнијом групом. Из тог угла се може посматрати актуелна ситуација у бившим социјалистичким земљама. Не само што социјализам није успео као економски систем, он чак није успео да докаже ни своју моралну надмоћност која га је у почетку чинила привлачним. Уместо неједнакости, крвожедности, итд., тржишне економије, социјализам је довео до још веће неједнакости, корупције и бирократске тираније. Очигледно, негде на „путу у комунизам“ су заборављени крајњи разлози, а посебно да општечовечанска еманципација, поред укидања експлоатације у свим њеним облицима, подразумева и морални препород човека, што није лако постићи. Вид. и М. Ковачевић, *Преображају праксе*, Просвета, Београд 1985, *passim*.

¹⁵ Вид. Е. О. Wilson, *Sociobiology: A New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 2000.

баве изучавањем различитих страна пословног морала заједничко то да су њихови искази интерсубјективно проверљиви. А то значи да примењујући одговарајуће методе, свако може да се увери у истинитост њихових исказа. Чак и у случају теоријских неслагања, научни искази су у опису неке ствари или појаве углавном подударни, због чега је и данас тешко сумњати у њихову истинитост. И став филозофског позитивизма, да се до сазнања о свету може доћи само на основу искуствених чињеница, поткрепљује једну овакву тврдњу. На срећу (или несрећу?), научни искази нису крајњи искази. Још је увек много тога о чему човек може да размишља у области надискуственог знања. И управо на том месту престаје научни дијалог и започиње неки други разговор, пре свега онај који припада областима филозофије, религије и уметности.

Као што може да се примети, иако се бројне научне дисциплине баве недоумицама поводом одређивања општег појма морала и из њега изведеног посебног пословног морала, на неке недоумице, какве су оне о постојању пословног морала и могућностима за његово сазнавање, наука у начелу не може да одговори, пошто полази од претпоставке да пословни морал постоји као научна појава и да се може сазнати само применом научних метода. Ипак, научно сазнање није довољно да би човек могао да зна шта треба да ради, односно како треба да се понаша у свету пословања, јер то како човек треба да се понаша представља неку *вредност*, а питање о суштини вредности је првенствено филозофско питање којим се баве *онтологија*, *гносеологија* и *аксиологија*. Дакле, општи и пословни морал су засновани на вредностима које измичу науци. Те вредности представљају основна мерила на основу којих се одређује наш однос према стварима и појавама у смислу њиховог процењивања као добрих или рђавих, истинитих или лажних, лепих или ружних, допуштених или забрањених, праведних или неправедних, итд. Ту су, дакле, важна мерила на основу којих се нешто може означити као добро или зло, лепо или ружно, итд., а она зависе од развоја појединца и друштва. Зато се међу филозофима води велика расправа о томе да ли вредности као такве постоје независно од наше свести (објективно) или су оне само производ нашег субјективног односа према одређеним стварима и појавама, представљајући у ствари само нашу личну (субјективну) пројекцију својстава ствари или појава.

Приклонимо се оним учењима која истичу да вредности настају поводом човековог односа према свету, да је човек сам стваралац вредности и да је једино он кадар да нешто вредносно процењује. То, међутим, не значи да су вредности нешто искључиво субјективно, како тврди емотивистичка теорија логичких позитивиста. Вредности, опет, нису ни нешто апсолутно објективно, независно од про-

стора и времена. И оне у крајњој линији зависе од историје, пошто је њихово важење увек везано за неку конкретну, ужу или ширу, друштвену заједницу. Како је поменуто, посебно аксиологија испитује постојеће вредности и оцењује их према извесним мерилима али, исто тако, она и сама одређује систем вредности, прописујући које су вредности исправне. Њен важан део, који се односи на успостављање система најбољих вредности, спада у *нормативну етику*. Ипак, филозофско учење о моралу не треба изједначавати са нормативном етиком, како се често чини, јер се тада чини неправда другим гранама филозофије које такође проучавају морал.

На крају, морал има и своју логичку страну. Смислом моралних норми и моралних исказа се бави тзв. *морална логика*. Њен је главни задатак да утврди која су основна логичка правила моралног расуђивања и како се она примењују у стварном животу. Ипак, овде је од највеће важности онај део морала који спада у нормативну етику која, како је речено, улази у састав моралне аксиологије.

5. ОДРЕЂИВАЊЕ САЗНАЈНЕ ПРИРОДЕ ПОСЛОВНЕ ЕТИКЕ КАО УЧЕЊА О ПОСЛОВНОМ МОРАЛУ

Посебну пажњу заслужује питање да ли је пословна етика научна или филозофска дисциплина. Јасно је да се пословни морал може изучавати и са научног, и са филозофског становишта. Ипак, проглашавање пословне етике вредносно неутралном науком, како се чини на многим пословним школама широм света, представља недопустив редукционизам у чије се задње намере мора сумњати. Тиме се не само мешају ствари (јер се једна филозофска дисциплина проглашава науком), што је штетно, већ се пренебрегава питање ваљаности мерила по којима се неко понашање пословних субјеката оцењује као добро или рђаво, што је можда још штетније. А прихвати такву вредносну матрицу која моралне судове претвара у просте отиске система, просто је недопустиво.¹⁶ И пошто је пословна

---

¹⁶ Вредности којима људи теже могу саме по себи бити и производ система који ради против њихових стварних интереса. Питање је шта би људи уистину желели и волели када би били кадри да начине избор, односно када би стварно знали шта су њихови непатворени интереси. О томе је посебно писао Херберт Маркузе, који је први открио и снажно указао на једнодимензионалност моћи која не допушта појединцима да препознају своје стварне интересе све док су подвргнути искривљеним владајућим идеологијама које нуде лажне жеље уместо истинских потреба и вредности, служећи интересима оних који имају користи од такве лажне свести субјеката чији су прави интереси у збиљи потиснути. Одиста, зар се највиши облик вршења власти не састоји у томе да се други придобију да имају жеље које ви желите да они имају, што ће рећи да се осигура њихово потчињавање помоћу контроле њихових мисли и жеља. Вид. S. Lukes, *Power – A Radical View*, McMillan Education Ltd., Houndmills 1987, 23.

етика део опште етике, то одређивање истинске природе пословне етике зависи од тога како се гледа на општу етику.

Карактеристична су схватања по којима је етика филозофска дисциплина, али се том приликом у њу убрајају и науке које се првенствено не баве изучавањем морала. Такво широко схватање етике је карактеристично за писце који суштински не разликују науку у ужем смислу од филозофије.¹⁷ Уместо тога, исправније је етику одредити као грану филозофије чији су предмет добро и зло. У том смислу, етика постаје учење о исправном и погрешном, о моралним изборима које људи чине и начинима на које настоје да их оправдају, јер је њен главни циљ сазнавање моралног деловања и обликовање моралне свести.¹⁸ Етика се, дакле, бави моралним вредновањем, тј. моралним оцењивањем људских поступака. И док наука описује, етика прописује; док наука утврђује, етика оцењује.¹⁹ Етичке заповести се зато не односе само на сазнање оног што јесте или није, већ и на вољу која увек стоји пред избором између многих могућности, а којој је због тога потребна норма која прописује како треба да се понашамо. Људи се стално суочавају с моралним проблемима и потребом да вреднују појединачне поступке и догађаје са моралног становишта. Они увек траже моралне разлоге за одређене одлуке и постојано процењују своје и туђе поступке користећи се моралним појмовима какви су добро, зло, правда, неправда, итд. Готово да не постоји ниједна страна људског живота која на неки начин не говори о процесу моралног одлучивања. Исто тако, нема те стране људског живота на коју се етика не може применити. Као таква, етика представља учење о правилима која треба да управљају људским понашањем које је свесно, жељено и усмерено на остваривање доброг живота. И не само то. Етика мора да се бави и трагањем за смислом човековог живота. Она позива на морално преуређење живота и, у том смислу, мора бити критика чисте савести. Она је, како каже Берђајев, *учење о човековом позвању* које, пре свега, треба да одговори на питања: шта је човек, одакле је дошао и куда иде?

¹⁷ Вид. В. Павићевић, *Основи етике*, БИГЗ, Београд 1974, 16–39. Слично становиште у правној филозофији и науци има на пример Пол Рубије (вид, P. Roubier, *Théorie générale du droit histoire des doctrines juridiques et philosophies des valeurs sociales*, Paris 1946 /2003/, 18–20), поред познатијих Норберта Бобија, Луиса Рикасенса Сичеса, Мишела Вилеја и других.

¹⁸ Међутим, разликовање добра од зла је једно горко разликовање. О тој људској способности Фјодор М. Достојевски каже да је то ђаволско добро јер нас зло исувише скупо кошта, а Николај Берђајев да је то најчемерније разликовање на свету, Н. Берђајев, *О човековом позвању*, Zepher Book World, Београд 2000, 20.

¹⁹ Е. В. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, Службени лист СРЈ, Београд 1997, 14.

6. РАЗВРСТАВАЊЕ ЕТИКЕ И ПОСЛОВНЕ ЕТИКЕ – УЛОГА МЕТАЕТИКЕ И НОРМАТИВНЕ ЕТИКЕ

Наведено схватање етике које заступамо, заједно са његовим разврставањем на дескриптивно, аналитичко и прескриптивно (нормативно), важи и за пословну етику.²⁰ И док дескриптивно и аналитичко етичко учење описују и анализирају морал без изрицања вредносних судова и заузимања моралног становишта, пошто се сматрају морално неутралним и практично се свде (посебно дескриптивни приступ) на научно проучавање морала, дотле нормативни приступ налаже заузимање моралне позиције и позивање на етичку теорију. Иако је само овај последњи приступ чисто филозофски, ипак је тешко претпоставити да дескриптивни и аналитички приступ могу да постоје сами и без ослоњања на какву-такву филозофију, пошто у недостатку властите филозофске подлоге пате од недоследности (на пример, немогуће је говорити о појму добра, а не узети у обзир ниједно филозофско учење). С друге стране, нормативни приступ би без дескриптивног и аналитичког приступа остао без икаквог ослоњања. Уосталом, може ли се говорити о ономе што треба да буде, а да се не зна оно што јесте? Шта је стварно натерало Мојсија да обзнани Десет божјих заповести?²¹

Дескриптивни приступ сажима научна проучавања или описе стварног моралног понашања у различитим друштвима. Он се бави појавом морала у филозофском смислу и не захтева опрез или неутралност са становишта ваљаности моралних правила и веровања о којима фактографски извештава. Он ништа не брани, нити се залаже за било који скуп норми или веровања.²² На пример, дескриптивни приступ се најчешће користи у чланцима о пословној етици које објављују часописи као што су *Harvard Business Review* и *Forbes*, у којима се износе резултати анкетања пословних људи о томе шта сматрају моралним, односно неморалним понашањем у свету пословања.²³ Основно је да дескриптивни приступ не поставља питање о исправном и погрешном. Он једноставно обзнањује оно што јесте (у

---

²⁰ W. W. Manley II, W. A. Shrode, *Critical Issues in Business Conduct*, Quorum Books, New York 1990, 2.

²¹ Вид. занимљиво сагледавање тих узрока код А. Вотсон, „Право у књигама, закон и стварност: упоредноправни поглед“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2007, 8.

²² На пример, могло би се рећи да извесна друштва допуштају камату, док је друга забрањују. У том случају, не само да се може описати шта људи чине, већ се могу објективно описати и разлози које они наводе у прилог свом понашању. Овде су драгоцене резултати антрополога, социолога и историчара.

²³ Вид. више К. R. Andrews, D. K. David *Ethics in Practice – Managing the Corporation*, Harvard Business Review, Boston Mass. 1989.

датом случају), због чега није погодан за заузимање моралног становишта.

Аналитички приступ се односи се на концептуална етичка проучавања. Због тога се он назива и *метаетика*. Она у ширем смислу има за циљ да систематски испита основе моралних система и улогу морала у друштву. Метаетика се не односи на оно што је предмет етике, него и на начин како се етика бави својим предметом, односно шта каже о њему, па сагласно с тим, представља сазнајну дисциплину другог реда.²⁴ У ужем смислу, пак, метаетиком се назива само логичко-гносеолошки приступ моралним судовима и атрибутима, као и теорије које проистичу из таквог приступа.²⁵ У том ужем значењу, метаетика је посебно негована половином XX века у Великој Британији и САД због анализе значења термина који се користе у моралном дискурсу (говору) као и због испитивање правила суђења (или метода сазнавања) помоћу којих се може показати да су морална уверења истинита или лажна. Први задатак метаетике је семантички, а други логички и епистемолошки.²⁶ Такође, постоје и две

²⁴ Метаетика се бави основним претпоставкама моралног живота тако што цени оправданост и смисао појединих моралних правила и покушава да трансцендира постојеће етичке теорије и системе који могу довести до сукобљених праваца деловања и просуђује их у светлу највиших вредности људске среће и благодња.

²⁵ Уместо једноставног питања „Да ли је нешто исправно?“, филозофи су постављали питање „Шта значи кад кажем да је нешто исправно?“. То је био њихов одговор мишљењима по којима су моралне претпоставке лишене смисла. Метаетика је представљала покушај да се открије шта људи стварно мисле, јер су они који су говорили да је нешто исправно или погрешно, били убеђени да то што су рекли дефинитивно има значење! Вид. детаљније С. Стојановић, *Савремена метаетика*, Нолит, Београд 1964, 18–19.

²⁶ Када се метаетика посматра у семантичком смислу, тада је њен задатак да тачно објасни како термини какви су добро, право, дужност, итд., функционишу у моралном говору. На пример, када људи изражавају своја морална убеђења, прописују понашање, оцењују карактер и мотиве, размишљају о томе шта треба или не треба да ураде, или вреднују то што су они сами или други урадили, они користе језик морала. Било да сами размишљају о датом моралном питању или га исправљају са другима, они учествују у моралном дискурсу. Језик морала учи се у детињству, када покушавамо да упознамо децу са правилима и добробитима моралног владања. Зато је задатак филозофије да брижљиво анализира значење речи и реченица које чине овај језик, све са циљем да се постигне потпуно разумевање моралних појмова (дужност, врлина, одговорност, исправна радња, смети, требати, итд.) и начина њиховог функционисања у моралном дискурсу. Овај први задатак метаетике може се назвати *концептуалном анализом*. Други задатак метаетике чини *анализа логике моралног суђења*. Овде се посао филозофа састоји у томе да учини експлицитним логичка правила који се користе када људи дају моралне разлоге за или против чињења неке радње, или када покушавају да оправдају своје прихватање или одбијање неког моралног суђења. Исто као што филозоф науке покушава да покаже логичку структуру темељних научних метода – процесом помоћу кога научници верификују своје тврдње и дају подршку својим теоријама позивајући се на доказе – тако и филозоф морала (етичар-аналитичар) покушава да покаже како се може

главне струје у аналитичкој етици: когнитивистичка и некогнитивистичка. Заговорници прве (тзв. когнитивисти) тврде да су морална суђења директно истинита или лажна, какви су постулати или закони у математици и науци. Сагласно са тим, они верују да је истинито (тачно) сазнање присутно и у етици. Насупрот њима, заговорници друге струје (тзв. некогнитивисти) сматрају да су морална суђења само изрази ставова, осећања и емоција, а не закључци засновани на чињеницама и доказима као што је то случај у математици и науци.

Постоји и трећи главни, *прескриптивни приступ* са својом *нормативном етиком* као учењем које се бави стварањем (формулисањем) и образлагањем (одбраном) основних моралних правила (норми) која владају моралним животом. Пошто иза сваке моралне норме стоји нека морална вредност коју ова (норма) штити, то нормативна етика – прописујући које су вредности *праве* – постаје део опште етике, а не само најважнији део моралне аксиологије. Она има за циљ и да одреди идеалан морал, посебно када говори како *треба да се понашамо*, који су људски поступци добри а који не, као и која правила или стандарде треба препоручити људима као водиче за њихове свакодневне активности? Та питања: шта неко *треба да ради*, често се називају *деонтолошким питањима*, док питања о *вредностима* које се изражавају кроз моралне изборе (на пример, шта чини *добар живот*) спадају у *аксиолошка питања*. Нормативну етику, дакле, чине морални, субјективни вредносни судови људи који стварају и оцењују дати морал.²⁷ Зато она не може да буде морално неутрална дисциплина чак и када се ослања на резултате дескриптивног или аналитичког приступа. Али, она је још мање наука, јер ниједна наука не може да ствара и оцењује важећи или било који други морал. Та-

утврдити да су морални искази истинити или лажни, као и на основу чега неко може да тврди како зна да су они истинити или лажни. Бројне расправе се воде не само о томе које методе суђења треба користити, већ и да ли су ти методи уопште могући. Проблем аналитичке етике је, дакле, двојак: с једне стране, она треба да одговори да ли уопште постоји таква ствар каква је морална истина, док, с друге стране, треба да одговори на питање: ако морална истина постоји, како је можемо сазнати?

²⁷ Филозофи који се баве нормативном етиком желе да покажу да је могуће створити непротивуречан систем моралних норми (правила, стандарда) који важи за читаво човечанство. Многи методи филозофског размишљања су коришћени да би се постигао овај циљ. У свим тим случајевима њих занима питање може ли да се постави *рационална основа моралне обавезе (дужности)*. Они испитују последње (крајње) темеље морала да би показали да је неки скуп моралних правила и стандарда оправдан (исправан). Њихов циљ није да опишу или узрочно објасне која морална уверења људи имају, већ да испитају њихову истинитост или неистинитост тих уверења. Они се надају да ће на крају свог истраживања моћи да одговоре на питање постоји ли скуп правила и стандарда који би свака рационална особа оправдала, усвајајући га као водич за свој живот. На тај начин, филозофи трагају за оним што би се могло назвати идеалом доброг живота за човека коме би сви људи требало да теже.

ква нормативна етика представља систематски покушај да се формулишу и одбране теорије које одговарају на питања шта је *добро*, *право* или *обавеза*. А то значи да етичари-нормативисти, стварајући основна морална правила и утврђујући мерила за процењивање моралног понашања, у ствари стално изграђују етичке теорије.²⁸

Као што може да се примети, дескриптивни, аналитички и прескриптивни приступ заједно сачињавају јединствено поље опште етике или моралне филозофије, па, самим тим, и пословне етике као посебне, односно примењене етике, која се тек у новије време издвојила из опште етике у посебну грану. Као таква, пословна етика представља примењену филозофску дисциплину, односно посебну примењену етику, која изучава пословни морал као скуп моралних правила (правила, стандарда) којима се људи руководе у свету пословања.²⁹ Зато се у свим радовима из пословне етике подробно испитују морални избори који се чине у свету пословања.

Из највеће могуће блискости опште и пословне етике произилази још једна важна ствар: да етичке теорије треба испитивати упоредо са случајевима њихове примене. У противном, морало би се запитати да ли је само здраворазумско морално просуђивање у свету пословања довољно у конкретним пословним ситуацијама и шта етичка теорија има о томе да каже.³⁰ А то води ка још једном важном закључку: пошто ни после више хиљада година расправа ниједно схватање морала није постало такво да би било универзално при-

²⁸ На тај начин, постаје видљива логичка веза између аналитичке и нормативне етике. Аналитичка етика истражује *претпоставке* нормативне етике на следећи начин: ако филозоф ствара систем моралних норми и тврди да ове норме важе за читаво човечанство, он претпоставља да постоји поступак којим се овим нормама може дати вредност. Он, другим речима, тврди да има морално сазнање и отуда претпоставља да је такво сазнање могуће. А управо се ова претпоставка доводи у питање у аналитичкој етици. С друге стране, употреба таквих речи какве су *знање*, *истина*, *валидан* и *оправдан* – онако како се користе у моралним суђењима – представља велики проблем за етичара-аналитичара. Те речи се користе и у нормативној етици, али се не анализирају јасно и брижљиво. Њихова анализа је задатак мета-етице. Зато се може тврдити да метаетика или аналитичка етика претходи нормативној етици. Прво се мора одговорити на метаетичка питања, пре него што се покуша развити било какав нормативни етички систем. Треба међутим приметити да ове две гране етике нису биле одвојене све до средине XX века, тако да радови филозофа-етичара пре овог времена покривају како проблеме нормативне етике, тако и проблеме аналитичке етике. Проучавајући ове радове, увек је корисно упитати се: да ли филозоф чини морална суђења и покушава да покаже да су она оправдана или, пак, испитује шта значи тврдити да се неко суђење може оправдати? Тако ће бити јасније на која питања тачно филозоф покушава да одговори, што значи да ће успешније моћи да се процењује снага његових аргумената.

²⁹ „Пословну етику можемо дефинисати као посебну грану етике, као ону која се првенствено бави проучавањем феномена пословног морала“, D. Jelovac, *Podjetniška kultura in etika*, Visoka strokovna šola za podjetništvo, Portorož 2000, 88.

³⁰ Ц. Финис, 110–135.

хваћено, то се задатак етике као такве мора проширити и на решавање сукоба мишљења и сукоба интереса. Такво схватање улоге опште етике подржава Курт Бајер када истиче да се етика мора усмерити и на решавање сукоба.³¹ То тим пре мора да важи за пословну етику као посебну етику која се односи на свет пословних односа, у којима сукоб интереса представља основно обележје и регуларно стање људских понашања.

7. ПРАКТИЧНО И ПЕЈОРАТИВНО ЗНАЧЕЊЕ ПОСЛОВНЕ ЕТИКЕ

О пословном моралу не размишљају само научници и филозофи. Термин пословна етика има и своје пејоративно значење које му најчешће придају сами пословни људи. То значење има везе са етичком теоријом када се односи на став пословних људи према свом понашању („*all too many people view business as a ruthless, dog-eat-dog world where only the pitiless survive*“) што, у крајњој линији, захтева претходно заузимање или задржавање некаквог моралног става.

Иако такви погледи најчешће нагињу вулгаризацији пословне етике, корисно је осврнути се и на њих, како би се они јасније одвојили од значења пословне етике као филозофске дисциплине (*kategzohen*), којој је овај рад првенствено посвећен.

Ево неколико карактеристичних схватања пословне етике у поменутиим значењима.

Прво пејоративно значење пословне етике, боље речено, нагрђујући поглед на пословну етику, може се изразити узречицом „посао је посао“. Сви који деле такво мишљење сматрају да су циљеви пословања чисто комерцијални (максимирање профита, итд.), а не етички. На пример, само купац треба да брине о квалитету робе коју купује (*caveat emptor*), запослени треба да се унапред осигурају да ће бити задовољни у организацији у којој раде, итд. Ипак, већина пословних људи је склона да одбаци такав став јер, на крају крајева, он наводи на помисао да је све дозвољено и да је свет пословања сасвим аморалан. Изрека „посао је посао“, међутим, не мора нужно да подразумева поменути пословни морални разврат. Она пре указује на један сентимент који пословни људи практикују у свакодневним активностима. Према њему, они треба немилосрдно да се боре за циљеве које су сами себи поставили, што може довести чак до сурових поступака, отпуштања сувишних радника, ангажовања у индустријској шпијунажи, продаје робе рђавог квалитета, итд. Ипак, циљеви

---

³¹ K. Baier, *The Moral Point of View*, Ch. 6: *The Social Factor in Morality*, Random House, New York 1965.

пословања се готово нигде нормално не остварују сексуалним напастовањем или непотистичком политиком напредовања. Тиме се показује да остаје барем мало пословне етике, иако вероватно сасвим недовољно.³²

Друго значење пословне етике у наведеном смислу се заснива на идеји да *право* представља *минимум морала*, тј. да право обезбеђује доњу границу испод које свет пословања не би требало да се нађе.³³ Ако схватање „посао је посао“ дозвољава да све може да „прође“, у овом случају се од пословног света очекује више од пуког придржавања закона.³⁴ Према овом схватању, пословни људи не треба да буду дотакнути само правним, него и вишим моралним разлозима, без обзира што се други конкуренти у свом пословању држе минимума морала надајући се да ће тиме стећи или одржати предност на тржишту. (Иако је такво њихово „морално“ понашање често повезано са смањењем трошкова, на дужи рок оно не може да им обезбеди пословни успех.)

Треће значење се може назвати *теоријом коинциденције*, чиме се истиче како се добро понашање подудара са добрим пословањем. Према њему, врлина и просперитет су случајно коинцидентни, и обрнуто. На пример, ако се продаје робу рђавог квалитета, потрошачи ће се напустити продавца; ако се кандидати за посао дискриминишу на основу пола или националне припадности или ако се људи запошљавају на основу пријатељских веза, тада се губе прилике да се за неки посао ангажују најбоље особе; што се неко моралније понаша, то је мањи ризик од парничења са пословним партнерима, клијентима, итд. Има много доказа који подржавају ово схватање. Ипак, стоји питање да ли је то истина у свим случајевима. На пример, како се понашати у ситуацији када треба изабрати између увођења нове технологије и отпуштања радника због ње? Очигледно је да теорија коинциденције не нуди увек добар одговор на питање зашто пословни људи треба да буду морални, јер може да се закључи и супротно: да ако се и догоди да се пословни људи морално понашају, да онда они то чине због погрешног разлога. А ако је то тачно, тада теорија која заговара случајну подударност моралног понашања са успешним пословањем не пружа задовољавајући одговор.

³² Р. Дворкин, *Суштина индивидуалних права*, ЦИД, Подгорица 2001, 297–329.

³³ Вид. више Л. Фулер, *Моралност права*, Правни факултет у Београду, Београд 2001, *passim*.

³⁴ На пример, тако није поступљено када је уочено да је фреон штетан, иако је одмах требало престати са његовом производњом, а не чекати да се донесе закасни закон којим ће се забранити његова производња и уградња у расхладне уређаје, када је озонски омотач већ знатно оштећен.

Према четвртом значењу, тзв. *конвенционализму*, пословни људи треба да се понашају у складу са уобичајеним (конвенционалним) моралним стандардима, тј. преовлађујућим стандардима који су прихваћени од јавности или су типични за свет пословања. На пример, упркос чињеници што неки људи могу да осуђују стереотипну (зло)употребу жена у рекламне сврхе (где се као врхунац њиховог стварања сматра добро скувано јело или добро опрано рубље), конвенционалиста би могао да доказује како у савременом друштву жена још увек кува и пере, те да реклама треба да одражава социјалне конвенције, а не да их мења. Уколико би се прихватио такав став, тада би се на пример морало одобрити и коришћење дечијег рада у срединама где се то сматра уобичајеним (какав је и данас случај у земљама југоисточне Азије). Дакле, ни конвенционална теорија се не може сматрати тачном.

Постоји још једно значење пословне етике, према коме људи у свету пословања треба да следе исте стандарде етичког понашања које практикују у приватном животу. Овај поглед би се могао назвати *универзалном моралношћу*. На пример, као што комшије не очекују од нас да бацамо ђубре у њихово двориште, тако се и од пословних људи не очекује да својим активностима загађују околину. А то значи да се не може један морал практиковати код куће, а други на послу. Морални интегритет личности захтева моралну доследност: понашање у професији мора бити у складу са понашањем изван професије. Ако то није случај, појединац постаје морални *homo duplex* – човек који, на пример, за своје бескрупулозно понашање у свету пословања тражи опрост греха од свог свештеника, а у понедељак, пошто је „очишћен“ од почињених грехова, даље наставља са истим неморалним понашањем!

Став универзалне моралности је привлачан, али он и данас изражава само један фини идеал. Природа света пословања је много суровија: она изискује оно што се може назвати двојним стандардом. Није тешко бити моралан када бисмо били сигурни да ће и конкуренти следити наш пример. На несрећу, наши такмаци управо неморалним понашањем стичу такмичарску предност и тиме нас присиљавају да размишљамо о властитом моралном ставу, питајући се: зашто да ја будем моралан када су сви око мене неморални? Очигледно је да гледиште универзалне моралности, као супротност пејоративном значењу пословног морала, има пожељних додирних тачака са Кантовим учењем о моралу, мада на један сиров начин. На жалост, њега је тешко применити, а камо ли преточити у пословну праксу у којој се предност најчешће стиче или повећава напуштањем или унижавањем пословних етичких правила и стандарда.

8. РЕЗИМЕ

У науци ни данас нема сагласности око појма и дефиниције пословне етике. Тешкоће са њеним одређивањем и дефинисањем су нагнале бројне писце да пословну етику посматрају првенствено као скуп моралних правила којима се људи руководе у пословању, па све до схватања да пословна етика представља учење о пословном моралу. Главна слабост овог другог значења пословне етике, као учења о пословном моралу, састоји се у томе што оно дозвољава да се етика сведе на научно проучавање морала, уместо да се посматра као *par excellence* филозофска дисциплина, и то као једна посебна и примењена етика која изучава пословни морал као скуп истих таквих правила којима се усмерава пословно понашање људи у свеколиким областима људског делања, од трговине (*трговачка етика*) до права (*пословноправна етика*). Таквом погрешном приступу и схватању посебно доприносе наноси пејоративног значења пословне етике који се стварају у свету пословања и широј јавности, нарочито када се некритички и омаловажавајуће употребљавају њен назив и појам.

Упркос тешкоћама са одређивањем правога значења пословне етике, њу је ипак могуће одредити знатним ослањањем на општу етику као филозофску дисциплину. Доследно томе, пословна етика представља посебну примењену етику која изучава пословни морал као скуп моралних правила којима се људи руководе у свету пословања. Из такве највеће могуће блискости опште и пословне етике произилази још једна важна ствар: да и етичке теорије треба испитивати упоредо са случајевима њихове примене. У противном, морало би се запитати да ли је само здраворазумско морално просуђивање у свету пословања довољно у конкретним пословним ситуацијама и шта етичка теорија има о томе да каже. А то води ка још једном важном закључку: пошто ни после више хиљада година расправа ниједно схватање морала није постало такво да би било универзално прихваћено, то се задатак етике као такве мора проширити на решавање сукоба мишљења и сукоба интереса. То тим пре треба да важи за пословну етику као посебну етику која се односи на свет пословних односа, у којима сукоб интереса представља њихово основно обележје и регуларно стање.

Ranko Orlic, PhD

Full Professor

University of Belgrade

Faculty of Organizational Sciences

BUSINESS ETHICS IN-BETWEEN GENERAL ETHICS AND BUSINESS PRACTICE

Summary

Even today there is no agreement as to the concept and definition of business ethics in science. Difficulties concerning its determination and defining have prompted numerous writers to start considering business ethics primarily as a set of moral rules that govern the conduct of people in business up to taking the position that business ethics is the study of business morals. The major flaw in the latter meaning of business ethics, as a study of business morals, is that it allows business ethics to be reduced to scientific study of morals rather than *par excellence* philosophical discipline, a kind of special, applied ethics that inquires into business morals as a set of one and the same rules governing the conduct of people in various areas of human activity, ranging from commerce (*commercial ethics*) to legal science (*ethics of business and law*). The wrong approach and understanding are principally the result of the myriad of pejorative meanings of business ethics created in the business world and in the public, especially when its name and concept are used uncritically and disparagingly.

Notwithstanding difficulties relating to the determination of the true meaning of business ethics, still it is possible to determine it by relying largely on general ethics as a discipline of philosophy. Consequently, business ethics is a special applied ethics studying business morals as a set of moral rules that govern the conduct of people in the world of business. Out of this closely-knit relationship between general and business ethics emerges yet another important thing: ethical theories should be examined in parallel with the cases of their application. Otherwise, we would have to ask ourselves whether it is sufficient to use only common sense and moral judgment in the world of business in concrete business situations and what is the stance of the theory of ethics on this issue. In turn, it leads to yet another important conclusion: since even after several thousand of years of debate not a single understanding regarding moral has emerged so as to become universally accepted, the task of ethics as such is, therefore, to be expanded to solve the problem relating to the

conflict of opinions and the conflict of interests. This even more so applies to business ethics as the special ethics concerned with business relationships in which the conflict of interests is their basic characteristic and regular state of affairs.

Key words: *Ethics. – Business ethics. – Metaethics and normative ethics. – Business ethics in practice. – Pejorative meaning of business ethics.*